

МОВНА КАРТИНА СВІТУ ГУЦУЛІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ХУДОЖНЬОЇ МОВИ. ВУЙКО

В. В. Ґрешук

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
кафедра української мови; 76000, м. Івано-Франківськ,
вул. Шевченка, 57; тел. +380(342)59-60-08*

*У статті проаналізована мовна картина світу гуцулів у сегменті діалектної лексики **вуйко** крізь призму мови української художньої літератури. Автор статті у методиці дослідження мовної картини світу виходить із положення про те, що моделювання мовної картини світу лексичними засобами здійснюється передовсім у лексико-семантичній структурі слів. Інформація про світ структурується лексичними значеннями шляхом дискретизації знань, їх об'єктивації та інтерпретації. Якщо йдеться про мовну картину світу певної етнографічної групи, необхідно брати до уваги, що її мовна картина світу формується і виявляється в мовних одиницях, переважна частина яких збігається з нормативним стандартом літературної мови, а інша частина характеризується відмінностями, властивими лише відповідному діалекту або ще й суміжним із ним діалектам, які не мають загальнонаціонального ареалу поширення. Діалектні слова виконують особливі функції номінування таких реалій позамовної дійсності, які в мові, до яких належить цей діалект не мають однослівних номінативних засобів. В українській художній мові лексичний діалектизм **вуйко** функціонує в гуцульському говорі як багатозначна конструкція, в якій втілено сегмент мовної картини світу, окреслений різними лексичними значеннями цього слова, зокрема 1) 'брат матері або батька'; 2) 'чоловік тітки'; 3) 'дорослий чи старший чоловік взагалі'; 4) 'ведмідь'; 5) перен. 'незграбна, неповоротка людина'. Діалектизм **вуйко** виявляє і певну дериваційну активність, що теж вказує на значущість його у формуванні мовної картини світу гуцулів. Українські художні тексти моделюють гуцульську мовну картину світу в сегменті діалектизму **вуйко** повніше, ніж гуцульські діалектні словники, які не фіксують лексико-семантичні варіанти 'чоловік тітки' та 'незграбна, неповоротка людина'.*

Ключові слова: мовна картина світу, художня мова, лексичний діалектизм, вуйко, лексико-семантична структура слова, лексико-семантичний варіант слова.

Постановка проблеми. Словник "Гуцульська діалектна лексика та фраземіка в українській художній мові", створений авторським коле-

ктивом кафедри української мови Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, що незабаром вийде у світ, дає надійний матеріал для різноаспектних лінгвістичних студій в ділянці дослідження гуцульського говору, його взаємозв'язків з мовою української белетристики і української літературної мови, вивчення функцій діалектного слова в художньому тексті, контактування діалектного і нормативного мовлення в художньому дискурсі тощо. Одним із актуальних і перспективних завдань сучасного українського мовознавства є дослідження мовної картини світу українців та окремих етнографічних груп, репрезентованої мовою української художньої літератури. Окремі сегменти мовної картини світу гуцулів, втіленої лексико-семантичними, словотвірними і фразеологічними засобами гуцульського говору в українській художній мові, охарактеризовано в статтях [2; 3; 4]. Однак описані сегменти мовної картини світу гуцулів стосувалися неживої природи. **Мета цієї статті** полягає в тому, щоб змодельовати сегмент мовної картини світу гуцулів на основі діалектної назви істоти – лексеми *вуйко*.

Висвітлення основного матеріалу. Аналізуючи відмінності між логічною і мовною картиною світу та роль лексики у формуванні останньої, Г. А. Уфімцева зауважила: “Відносно лексики, різниця між картиною світу і мовною картиною може розглядатися як відоме протиставлення “поняття – значення” [9, с. 115]. Отже, моделювання мовної картини світу лексичними засобами здійснюється передовсім у лексико-семантичних структурах слів. Найрізноманітніша інформація про навролишню дійсність структурується лексичними значеннями шляхом дискретизації знань, їх об'єктивації та інтерпретації, тому з погляду з'ясування ролі лексичних одиниць у формуванні мовної картини світу надважливим є детальна характеристика лексико-семантичної структури слова, що репрезентує певний сегмент мовної картини світу.

Якщо мова йде про мовну картину світу певної етнографічної групи, необхідно брати до уваги, що її мовна картина світу формується і виявляється в мовних одиницях, переважна частина яких збігається з нормативним стандартом літературної мови, а інша частина характеризується відмінностями, властивими лише відповідному діалекту або ще й суміжним із ним іншим діалектам, проте ареал їх функціонування обмежений територією проживання цієї етнографічної групи чи ще й суміжних, однак немає загальнонаціонального поширення. Для носіїв певного діалекту діалектні слова виконують особливі функції номінування таких реалій позамовної дійсності, які в мові, до якої належить цей діалект, не мають одноклексемних номінативних засобів і в загальнонаціональній мові лише діалектне слово репрезентує сегмент мовної картини світу, якщо воно належить до непротиставних, або паралельно з лексичним аналогом загальнонаціонального мовного стандарту, якщо діалектне слово є протиставним (про протиставні (співвідносні) і не протиставні (неспіввідносні) діалектні явища див. у [1, с. 33–34]).

В українській художній мові лексичний діалектизм *вуйко* функціонує як багатозначна конструкція, в якій втілено сегмент мовної картини світу, окреслений різними лексичними значеннями цього слова. Передовсім – це ‘брат матері або батька’. Українська художня мова здавна фіксує це значення діалектизму *вуйко*: *Вуйко* Андрій дуже нас укривдив: і послідню коровину з загороди займив. Але не споминай йому лихом, як вийдеш, усе-таки свій своїм (Ю. Федькович. Три як рідні брати); Я сів коло діда. Вуйна коло мене. *Вуйко* коло вуйни, а баба на краю стола сіла (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Один мій товариш має там *вуйка* і той переказував, аби він прийшов до нього, має для нього гарну і добру дівчину (О. Кобилянська. В неділю рано зілля копала...) та ін.

Слід зауважити, що не в усіх гуцульських говірках поширене слово *вуйко* в зазначеному значенні, у північних гуцульських говірках воно має значення ‘брат матері’, що є системним протичленом діалектної лексики *стрий* ‘брат батька’, пор. у [6], як і в покутських, наддністрянських [10], бойківських [7] та лемківських [8] говірках. Правда, в художній мові не завжди з контексту, навіть широкого, можна точно визначити семантику діалектизму *вуйко*, особливо, якщо йдеться про значення ‘брат матері або брат матері чи батька’: А мені ще оце треба знати, Борисе: ви сьогодні хочете доїхати куди вам треба, чи завтра? Бо якби завтра, то ми заночували б у мого *вуйка*, що живе під полонинами (М. Остромира. Над бистрим Черемошем); Я мав вдома добру рушницю, дубельтівку, дарунок від *вуйка* (Р. Яримович. Чигун); Постояла, побанувала, а далі надумалася і повернула до *вуйка* у Лішів (Г. Смольський. Олекса Довбуш); Траплялось, що Штефан заставав хлопця на гарячому, знімав пасок, Василько покірливо лягав на лаву, і *вуйко* відраховував йому кілька синіх смуг (Р. Федорів. Тисяча кроків); Привітався з кожним за руку і так само мовчки зайшов за кермо, а за ним узяли весла в руки *вуйко* Микола та нанашко Семен (П. Федюк. Ріка); Ішли глибоким, повимиваним дощами плаєм і по короткому часі входимо до подвір'я мого далекого *вуйка* Романчука (У. Самчук. Гори говорять!) та ін. Усі наведені контексти засвідчують, що для діалектизму *вуйко* можна визначити його значення як ‘брат матері або батька’ без конкретизації, чи йдеться про матиного брата чи батькового брата.

Окремі контексти дають підстави виділити в лексико-семантичній структурі діалектного слова *вуйко*, освоєного українською художньою мовою, лексико-семантичний варіант ‘чоловік тітки’: Осінню відбувся шлюб, і казали нам кликати того пана *вуйком*. Тета виїхала з *вуйком* до Кут, і там вони замешкали у власному новому домі, у долині Черемоша (Р. Яримович. По могилах сліду не стало).

Доволі поширеним у мові української художньої літератури виявилось значення діалектизму *вуйко* ‘дорослий чи старший чоловік узагалі’: Не буду переказувати, що торкотять старші *вуйки* (М. Яновський. Приїзди, мамо!); Зашепотіли вогні / в синіх кахлях вікон / і являли світові

/ силуети *вуйків* при столі, / гарячих від праці, / білих від сорочки, / мрійних від доріг (М. Аронець. Розсипала срібло трава); Лежить старий в ялиновій труні, / слізьми в руках пожовкла свічка стигне. / Навколо люди, та нема рідні <...>. / – То правда, *вуйко* мав великий дар. / А писанки писав лише веселі (Н. Попович. Писанка); Заплівсь туман у пишні крони буків, / Бринить десь пісня осені сумна. / Наш проводир – старий і мудрий *вуйко* / В грибні місця веде сьогодні нас (Р. Юзва. Карпатський плай то круто в’ється вгору...); “Говорите таке, як в небелиці”, – / Сміється *вуйко* Юра темнолиций (В. Зубар. На косовиці); Слухає Іванко, що *вуйки* говорять / і про що вуйни собі гомонять (О. Дучимінська. Черемош говорить); Иди до *вуйка* Тимка, – сказала Ганнуся, – він добрий і сильний і татові не скаже. <...> Сусідство, доброта і прихильність один до одного зробили їх друзями і стерли вікові межі (М. Дзюба. Укриті небом); А *вуйко* Семен Рижко відкопав навпомацки з кута пивниці дві обмотані дротом ще австрійські флящини, сховав під лужко, аби були напохваті, і чекав з маржиною вечора (І. Андрусак. Реставрація снігу (повість-метафора); Сьогодні ховали *вуйка* Михайла, нашого сусіда, запеклого картяра (Л.-П. Стринадюк. А кемуєш, ек то було!) та ін.

Дуже часто діалектизм *вуйко* у значенні ‘дорослий чи старший чоловік узагалі’ в художній мові виконує функцію звертання до дорослого чи старшого чоловіка: Як днювали, *вуйку*? – голосно привітався до нього широкоплечий хлопець у киптарі і військовому кашкеті (Я. Стецюк. Крутий плай); Чи доводилось вам бути, *вуйку*, на іподромі? – звертається Сергій до сусіда, одного із сватів (О. Гончар. Циклоп); Гуцули колом обступають Михайла Гнатовича і, похитуючи люльками, мовчать – ждуть його слова. – Ет, хто, *вуйку*, нас не страхає? (М. Стельмах. Над Черемошем); – А ти нас не жалій, – кинув дід Амвросій <...>. – Та що ви, *вуйку*, я хотів... (В. Сичевський. Чаклунка Синього Виру); А де ж кінець цієї казки, *вуйку*? – запитав Борканюк по довгій паузі (С. Скляренко. Карпати); Та ходім, пане ватажку! – Дивися ще на храму мене отак-о поклич, – помахав пальцем Олекса. – Кажі ліпше: “*Вуйку* Гавриле!” (Л. Качковський. Довбушева пісня); *Вуйку* Матвію!.. – Пе...тре! Мій падку!.. То був її батько (В. Бабляк. Вернись на Білу недею!); Але Франусеків сват лиш перепитав: “А як ви, *вуйку*, дивитесь на те, що Гітлер і Сталін були союзниками і увесь час до Німеччини відправлялися нафта, зерно, сукно... Га?” (В. Шкурган. Кілько цього світа) та ін.

Ще одним лексико-семантичним варіантом діалектизму *вуйко* у гуцульській мовній картині, заманіфестованій в українській художній мові, є значення ‘ведмідь’. Мова української художньої літератури щедро послуговується евфемізмом *вуйко*: До тих ми не добрались верховин, / Де глухарі таяться громокрилі, / Де бродить *вуйко*, ласий до малин <...> (М. Рильський. Карпатські октави); У полонині кожний озброєний. Нераз навіть серед білого дня затріщить вориння і з гущавини впаде в отару “*вуйко*” тай розідре корову, або підкрадеться вовк тай схопить вівцю

(Г. Смольський. Олекса Довбуш);– Врубай гілля та накрий його [ведмедя], а завтра возом забереш собі, – каже. Замаїли ми *вуйка* та й ідемо понад Бистрець ’д горі (Марко Черемшина. Козак); Переплелись стожильно і сторуко / Повзучим гаддям чорні стовбури... / А що, як раптом вилізе з них *вуйко* – / Старий господар славної гори (М. Карпенко. З верха на верх); Тьфу! Встидайся! Гріх великий! / Досить хлопа кривдять люди, / То хоч ти, мій *вуйку* дикий, / Міг би серце мати в груді! (Б. Лепкий. Лови); Чи не *вуйкові* в лапах ти побував? Хоч ребра цілі? (Б. Загорулько. Черногора); Отже, цей *вуйко* бурошерстий, що нині, як живий, стоїть на задніх лапах в природничому кабінеті школи, зовсім недавно ще розгулював по лісах Черногори <...> (О. Гончар. Циклон) та ін.

Низка контекстів художньої літератури фіксує паралельне використання слова *ведмідь* і евфемізму *вуйко*: Ади, повістують люди, що якийсь газда йшов із Грамітного до Гринева, а з лісу вийшов *ведмідь* та заступив йому дорогу. Ще “*вуйко*” не вергся на нього, як газда припав до землі та й прикинувся мертвим (М. Остромира. Над бистрим Черемошем); Десь блукав бурило-*ведмідь* та вовк-сіроманець, яких бояться пастухи і називають одного “той великий *вуйко*”, а другого – “той малий”... (С. Пушик. Карпатське літо); Вниз западалися боки гори у глибокі чорні ізвори, звідки родились холодні потоки, куди не ступала людська нога, де плекався тільки бурий *ведмідь*, страшний ворог маржини – “*вуйко*” (М. Коцюбинський. Тіні забутих предків); Якось трапилось: вони з Ласієм вийшли просто на *ведмедя*, “на бурого *вуйка*”, як любив висловлюватися Богородюк (М. Яновський. Зарва).

Особливий випадок становить вживання слова *ведмідь* у функції прикладки, апозиції щодо діалектизму *вуйко* ‘ведмідь’ в українській художній мові: Навіть сам *вуйко медвідь* ни увилювавси йго [Иванчікового] бистрого ока тай спокійної руки (П. Шекерик-Доників. Дідо Иванчік); Кожної миті вони обережуть від підступної рисі розгніваного спросоння *вуйка-ведмедя* чи бика дикого, рогатого від юдів, нявок і нічниць та іншого злодухого поріддя (Б. Загорулько. Черногора); Видить, що від минулої осені стало якось так тихо, ніби там тривали щоденні поминки за щойно вмерлими, чи так, якби тамтешні люди раптово об’їлися маковиння – і надовго впали у сплячку, як лісові *вуйки-ведмеді* (М. Матіос. Слodka Даруся).

Евфемістичне значення діалектизму *вуйко* слугувало ґрунтом для формування в нього переносного значення ‘незграбна, неповоротка людина’, засвідченого українською художньою мовою: Лютився дуже, коли прозивали його “*вуйком*”, за його неповоротність і повільність (Г. Смольський. Олекса Довбуш).

Значущість певного слова в мовній картині світу засвідчує не лише його розгалужена лексико-семантична структура, не менш важливим виміром його мовної важливості є залучення до слово- та фраземотворення. Діалектизм *вуйко* в гуцульському діалекті різними своїми зна-

ченнями мотивував появу кількох дериватів. Передовсім це фемінітив *вуйна* 1) ‘сестра матері чи батька або дружина брата матері чи батька; жінка вуйка 1’; 2) ‘доросла чи старша жінка взагалі’, що в сучасних гуцульських говірках словотвірно співвідноситься з відповідними значеннями діалектизму *вуйко*, але історично є суфіксальним утворенням від *вуй*, ще непоширеним модифікаційним дериваційним формантом із значенням пестливості [5, с. 438], пор. *стрий* – *стрийко* – *стрийна*. Українська художня мова освоїла діалектизм *вуйна* із вказаними значеннями, пор.: 1) Кланяються тобі, Олено, вуйки і *вуйни* та їх діти, твої вуєчні брати і сестри, та просять, щоб ти приїхала до них (Ірина Вільде. Сестри Річинські); От взети, приміром, мого вуйка: вуйка вбили, *вуйну* вбили, дочку вбили, у сина стрілили три рази <...> (П. Федюк. Михайло Іванів); Я сів коло діда. *Вуйна* коло мене (П. Шекерик-Доників. Дідо Іванчик); 2) Звідки ви, *вуйно?* – З Дубівців (С. Пушик. Перо Золотого Птаха); Стара техпрацівниця – *вуйна* Козьмачка – потрясе бронзовим, немов велика достигла груша, дзвоником і розсипле дрібне закличне дзеленчання на весь закуток села (М. Яновський. Шкільна фотографія); *Вуйна* Домініка, кухарка з місцевих, теж розуміє, що Ярославу треба оточити увагою, треба створювати добрий настрій “пані Ярославі” <...> (О. Гончар. Циклон) та ін.

Українська художня мова зафіксувала і суфіксальне пестливе утворення *вуйцьо*, мотивоване значення діалектизму *вуйко* ‘дорослий чи старший чоловік узагалі’: – Любила. Дітей у нас, правда, нема. Можна розійтися. – Де таким молодим розлучатися, – заперечив Скальник. – Це найлегше. Жити спробуйте. – Старалася, *вуйцю* (М. Яновський. Гірське серце).

Більш поширеним у мові української художньої літератури є дериват *вуєчко*, семантична структура якого сформувалася на базі першого та третього лексико-семантичних варіантів твірного *вуйко*: 1) Коли ми си поженили, мені було двацять и два, а вашому *вуєчку* Василькови – сорок и два (Л.-П. Стринадюк. А кемуєш, ек то було!); 2) І Юра по хвилині голосніше заголосив і покірніше став випрошуватися: – Любчику, *вуєчку*, не буду, ніколи не буду, поки жити буду!.. (Марко Черемшина. Злодія зловили); Помагав мені хлопчина – Тимчук Василь. <...> Йому платили в два рази менше, як мені. <...> Малий з плачем до мене: “Поможіть мені, *вуєчку*, скажіть, що-м рубав разом з вами. З чим я д’хаті вернуся?!” (М. Яновський. Між лісорубами) та ін.

На базі діалектизму *вуйко* у значенні ‘брат матері або батька’ утворено також прикметник *вуєчний*: Кланяються тобі, Олено, вуйки і вуйни та їх діти, твої *вуєчні* брати й сестри, та просять, щоб ти приїхала до них (Ірина Вільде. Сестри Річинські).

Діалектизм *вуйко* до фразотворення не залучено.

Висновки і перспективи дослідження. Таким чином, діалектне слово *вуйко* в гуцульському говорі посідає помітне місце у формуванні мовної картини світу гуцулів лексичними засобами, про що свідчить його

розвинута п'ятикомпонентна лексико-семантична структура. Вербалізуючи семантичний сегмент позамовної дійсності в ділянці спорідненості, слово *вуйко* слугувало основою розширення його семантичного простору на дорослого чи старшого чоловіка взагалі та набуття ним специфічної функції вокатива до старшої за віком особи чоловічої статі. Первісна семантика свояцтва спричинила розвиток у слові *вуйко* евфемістичного значення 'ведмідь' (щоб задобрити ведмедя, відвести від нещастя і бід, причиною яких він може стати, про нього говорять як про рідну істоту, члена родини). З іншого боку, набуте евфемістичне значення своєю чергою слугувало для формування у слова *вуйко* переносного значення 'незграбна неповоротка людина'. Тексти української художньої літератури моделюють гуцульську мовну картину світу в сегменті діалектизму *вуйко* повніше, ніж гуцульські діалектні словники, які не фіксують лексико-семантичні варіанти 'чоловік тітки' та 'незграбна, неповоротка людина'.

Література

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія. Київ: Вища школа, 1980. 246 с.
2. Грещук Василь, Грещук Валентина. Мовна картина світу крізь призму художньої мови. Полонина. Рідне слово в етнокультурному вимірі: зб. наук. праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. Дрогобич: Посвіт, 2018. С. 28–38.
3. Грещук Василь. Мовна картина світу крізь призму художньої мови. Кулеша. Бануш. У вимірі слова: зб. наук. праць на пошану професора Ірини Кочан. Дрогобич: Посвіт, 2019. С. 264–271.
4. Грещук Василь, Грещук Валентина. Мовна картина світу крізь призму художньої мови. Трембіта (у друці).
5. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / Акад. наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ : Наукова думка, 1982. Т. 1. 632 с.
6. Негрич Микола. Скарби гуцульського говору: Березови. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 224 с.
7. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. Частина перша. Київ: Наукова думка, 1984. 496 с.
8. Пиртей П. С. Короткий словник лемківських говірок / Упорядкування й підготовка до друку Є. Д. Турчин. Івано-Франківськ: Сіверсія МВ, 2004. 364 с.
9. Уфимцева А. А. Роль лексики в познанні человеком действительности и в формировании языковой картины мира. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира: монографія / под. ред. Б. А. Серебренникова. Москва: Наука, 1988. С. 108–140.
10. Шило Г. Наддністрянський регіональний словник. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008. 288 с.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 22.02.2019 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Лесюком М. П.*

**A LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD OF HUTSULS
THROUGH THE PRISM OF BELLETRISTIC LANGUAGE.
WUIKO (UNCLE)**

V. V. Greshchuk

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;

Chair of Ukrainian Language;

76000, Ivano-Frankivsk, Shevchenko St., 57; tel. +380 (342) 59-60-08

*The article analyzes the linguistic picture of the world of Hutsuls in the segment of the dialectal lexeme **wuiko** through the prism of the Ukrainian fiction language. The author of the article in the methodology of the study of the world language picture proceeds from the position that the modeling of the world's linguistic picture by lexical means is carried out primarily in the lexical-semantic structure of words. Information about the world is structured by lexical meanings by discretization of knowledge, their objectification and interpretation. When it comes to the linguistic picture of the world of a particular ethnographic group, it is necessary to take into account that its linguistic picture of the world is formed and manifested in the linguistic units, the overwhelming part of which coincides with the normative standard of the literary language, while the other part is characterized by differences that are characteristic only of the corresponding dialect or else the adjacent dialects that do not have a national distribution range. Dialect words perform special functions of nominating such realities of extraordinary reality, which in the language to which this dialect belongs does not have one-word nominative means. In the Ukrainian belletristic language, lexical dialectism **wuiko** (uncle) functions in the Hutsul dialect as a multi-valued construction, in which the segment of the linguistic picture of the world is embodied, defined by the different lexical meanings of the word, in particular: 1) "the mother or father's brother"; 2) "aunt's husband"; 3) "adult or senior man in general"; 4) "bear"; 5) fig. "awkward, clumsy man". Dialecticism **wuiko** (uncle) also reveals a certain derivational activity, which also indicates its significance in the formation of the linguistic picture of the world of Hutsuls. Ukrainian belletristic texts model Hutsul's linguistic picture of the world in the segment of dialecticism **wuiko** (uncle) more abundantly than the Hutsul dialect dictionaries, which do not capture the lexical-semantic variants of 'aunt's husband' and 'awkward, clumsy man'.*

Key words: *linguistic picture of the world, belletristic language, lexical dialectic, wuiko, lexical-semantic structure of the word, lexical-semantic variant of the word.*